

комітет (ВУАК). 1934 р. на базі ВУАК було створено Інститут історії матеріальної культури АН УРСР, який 1938 р. одержав назву Інститут археології АН України.

¹⁶ Йдеться про видання: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею». СПб, 1863–1892 рр. – 15-томне видання документів, присвячених головним чином історії України й Білорусії XII – XVII ст.

¹⁷ Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва – державно-громадський орган, створений у серпні 1919 р. у Києві в період окупації українських земель Добровольчою армією для опіки над пам'ятками старовини та мистецтва. У його складі діяло кілька секцій. Головою комітету був Д. Багалій. Після приєднання до комітету аналогічної установи, створеної при Київському університеті, його очолив проф. М. Довнар-Запольський.

¹⁸ Йдеться про видання: Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва / В. Модзалевський; мал. Павла Діденко. – Чернігів, 1918. – 30, [2] с.

¹⁹ Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – український історик і генеалог.

УДК 929Плевако:[82.0+01](477)

Анжела Майстренко

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ АНТОНОВИЧА ПЛЕВАКА ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ ТА СПОГАДАМИ

Публікація містить відомості з маловідомих архівних джерел про науково-педагогічну діяльність та державну службу Миколи Антоновича Плевака, яка доповнює творчий портрет вченого, висвітлює його доробок на ниві українського літературознавства, бібліографії, викладацької праці.

Ключові слова: Микола Антонович Плевако, літературознавець, бібліографія, українська література, Харківський університет, Кам'янець-Подільський державний університет, «Хрестоматія нової української літератури».

Публикация содержит сведения из малоизвестных архивных источников о научно-педагогической работе и государственной службе Николая Антоновича Плевако, которая дополняет творческий портрет ученого, освещает его наследие на ниве украинского литературоведения, библиографии, преподавательского труда.

Ключевые слова: Николай Антонович Плевако, литературовед, библиография, украинская литература, Харьковский университет, Каменец-Подольский государственный университет, «Хрестоматия новой украинской литературы».

The publication contains information on little-known archival sources of scientific and educational activities and public service of Mykola Antonovych Plevako, that complements creative portrait of the scientist, highlights his achievements in the field of the Ukrainian literature, bibliography, teaching work.

Key words: Mykola Antonovych Plevako, scholar in literature, bibliography, the Ukrainian literature, Kharkiv University, Kam'yanets-Podil's'kyi State University, «Readings of modern Ukrainian literature».

© Анжела Майстренко, 2013

Микола Антонович Плевако (1890–1941) увійшов в історію української науки, культури, педагогіки як талановитий літературознавець, бібліограф, педагог, автор понад 100 наукових праць, монографій, статей, передмов, підручників, укладач багатьох читанок, збірників, «Хрестоматії нової української літератури».

Донедавна ім'я М. Плевака було маловідомим не тільки широкому загалу, а й науковцям, оскільки у сталінські часи його безпідставно було віднесено до категорії «ворогів народу». Лише, починаючи з 1960-х років, коли вченого було посмертно реабілітовано, з'явилися перші короткі відомості, спершу в довідкових видання, згодом у бібліографічних та історико-літературних виданнях¹. У 1961 р. на еміграції побачив світ збірник «Статті, розвідки й бібліографічні матеріали» в серії «З нашого минулого»², в якому вміщено не лише праці самого М. Плевака, а й цінні спогади його сина Юрія Оранського та рідного брата Петра. У збірнику представлена також ґрунтовна праця Григорія Костюка «Микола Антонович Плевако. Життя та діяльність», в якій вперше опубліковано детальну біографію М. Плевака й справедливо поціновано його як талановитого вченого³. Однак з відомих причин кілька десятиліть цей збірник був практично недоступним для радянських громадян.

Інтерес до постаті М. Плевака як видатного українського літературознавця, бібліографа призвів до появи в 1996 р. праці Василя Бурана «Літературознавець і бібліограф Микола Плевако (1890–1914): біобібліографічний нарис»⁴ у серії «Видатні діячі української книги», яку видає Національна парламентська бібліотека України. У цьому виданні вперше всебічно розглянуто бібліографічну спадщину літературознавця, а також зібрано та упорядковано бібліографічні списки: «Праці М. А. Плевака, опубліковані в 1910–1961 роках» та «Література про М. А. Плевака та його твори». Варто зазначити, що згадане видання В. Бурана й досі залишається єдиним зведеним джерелом, яке дозволяє оцінити значний внесок ученого в українське літературознавство та бібліографію⁵.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається архів вченого⁶, який, по-суті, мало вивчений. Нижче публікуються документи, які допоможуть більш детально з'ясувати не тільки трудовий шлях вченого (відомості про науково-педагогічну роботу та службу наукового працівника професора М. Плевака), але й зрозуміти його моральний стан у важкі години життя у спогадах молодшого рідного брата Олександра, а також щоденникові записи М. Плевака.

Тексти документів друкуються із збереженням тогочасного авторського написання. Скорочені слова написано повністю із позначенням скороченої частини у квадратних дужках []. Нерозбірливо написані слова позначено крапками у квадратних дужках [...]. Граматичні та орфографічні помилки виправлено без застереження. До текстів додано коментарі.

М. А. Плевако народився 27(15) грудня 1890 р. у слобожанському селищі Дворічній (нині Куп'янського району Харківської області). З дев'яти років він залишився без матері, родина збідніла. Діти опинили-

ся у родичів. Миколу взяла до себе тітка. На кошти місцевого мецената О. Л. Шахова він зміг восени 1903 р. вступити до 2-ї Харківської гімназії, жив у пансіоні при ній, користувався бібліотекою.

Починаючи з другого класу гімназії брав участь у драматичному гуртку при гімназії (як організатор репертуару, виконавець провідних ролей, режисер). Гурток за своєю суттю й ідейним спрямуванням був виразно українським й патріотичним.

З цього часу він виявив хист до суспільних наук, зокрема, до історії літератури і почав формувати власну бібліотеку, яка в 1920-ті роки була чи не найкращою і чи не найціннішою приватною книгозбірнею у Харкові. М. Плевако пильно стежив за всіма літературними новинками того часу, тому його бібліотека систематично поповнювалася новинками, що з'являлися на українському культурному і суспільному обрії. З четвертого класу гімназії він налагодив тісний контакт з єдиною тоді українською книгарнею в Києві – «Київська Старина».

Восени 1910 р. М. Плевако вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Вже на першому курсі здобув золоту медаль та премію імені О. Потебні за наукову розвідку «Квітка як художник і психолог». 1911 р. вийшли його перші книжки «Про Маркіяна Шашкевича й відродження галицьких українців», «Життя та праця Бориса Грінченка». В цей період починається науково-бібліографічна праця М. Плевака. Зокрема, він підготував бібліографію творів Б. Грінченка та літератури про нього в другому томі «Хрестоматії нової української літератури» (1923). У 1916 р., після закінчення навчання в університеті, його, як здібного молодого спеціаліста, було залишено на кафедрі російської мови й літератури. Деякий час очолював Першу Харківську українську гімназію ім. Б. Грінченка. Цього ж року з'явилися його нові літературознавчі праці – «Григорій Квітка-Основ'яненко», «О стиле и языке повести Г. Ф. Квитки «Маруся».

З перших днів революції 1917 р. М. Плевако занурився у громадсько-політичну й культурно-освітню роботу. У листопаді–грудні 1917 р. він обіймав посаду редактора соціалістичної газети «Нова громада», яку видавала Рада Слобідської України. У газеті М. Плевако запроваджує критико-бібліографічний відділ «Нові книжки», друкує низку статей з актуальних проблем розбудови Української держави, порушує питання про відкриття в Харкові українських середніх шкіл.

У цей час бере активну участь у культурно-освітній роботі: читає лекції на курсах Харківського товариства «Просвіта», делегується на з'їзд просвітян Слобожанщини.

На початку 1919 р. М. Плевако був призначений приват-доцентом (згодом професором) історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Трохи пізніше зарахований співробітником історико-філологічного відділу ВУАН, членом постійної комісії з питань новітнього українського письменства.

У період роботи у Кам'янець-Подільському державному українському університеті активно займався справами університетської бібліотеки,

брав діяльну участь у поповненні її фондів, проводив бібліографічні семінарські заняття, засідання гуртків, наради з питань бібліографії. Брав участь у складанні каталогів бібліотеки, у т. ч. систематичного.

У 1920 р. у Кам'янці-Подільському вийшов перекладений ним збірник оповідань для дітей, куди було включено твори В. Короленка, В. Гюго, А. Чехова, Г. Сенкевича під назвою «Діти журби».

З кінця 1920 р. до осені 1922 р. М. Плевако обіймав посаду професора української літератури та українознавства в Київському архітектурно-му інституті і водночас (з лютого 1921 р.) працював викладачем української мови й літератури в Мироцькому механічному технікумі (поблизу Києва), оскільки у ті важкі часи вижити навіть на платню університетського професора було важко.

Із осені 1922 р. – професор Харківського інституту народної освіти, де викладав історію української літератури на факультеті профосвіти, а по смерті професора М. Сумцова – очолював кафедру історії української літератури. Згодом очолив секцію української літератури при кафедрі історії української культури академіка ВУАН Д. Багалія (із 1926 р. – при науково-дослідній кафедрі літературознавства). Водночас розгорнув велику роботу як видавець, редактор і коментатор української художньої літератури, автор передмов і редактор різних збірників, хрестоматій та підручників з української літератури, що виходили в той час у Держвидаві України, а також у кооперативних видавництвах («Книгоспілка», «Час», «Рух»).

У 1924 р. надруковано його працю «Шевченко й критика (еволюція поглядів на Шевченка)». Того ж року М. Плевако видав працю «Шевченків «Щоденник», його історія, зміст і значення», а через рік, спільно з І. Айзенштоком, підготував видання «Поезії. «Кобзар» Т. Г. Шевченка», де вміщено критично перевірені ним тексти поезій Т. Шевченка з примітками, коментарем та передмовою; водночас уклав ґрунтовну, майже вичерпну на той час бібліографію, присвячену поетові.

Великою заслугою вченого є двотомна «Хрестоматія нової української літератури» (1923–1926), яка включає біографії 75 письменників з докладною бібліографією. З певних причин у 1923 р. вийшов другий том, в 1926 – перший. М. Плевако також працював над створенням великої бібліографічної картотеки української літератури, яка налічує понад 102 тис. бібліографічних записів.

У 1926–1933 рр. – дійсний член Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка, у 1926–1933 рр. – завідувач Кабінету бібліографії цього ж закладу (Харків). Одночасно очолював Комісію джерелознавства.

У цей період здійснювалося суттєве поповнення новими матеріалами «Картотеки української художньої літератури, критики й літературознавства» підготовка до друку «Бібліографічного річника», літературознавчих та бібліографічних праць, пов'язаних з виданням «Словника українських письменників».

Продовжує розпочату у 1923 р. підготовку біобібліографічного «Словника українських письменників», що найповніше обліковував їхні

твори (нині збірка автобіографій і картотека зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Цей Словник представлений лише матеріалами, анкетами, біобібліографічними матеріалами, що не увійшли ані до хрестоматії, ані до опублікованих праць М. Плевака.

З 1930 р. розпочалась хвиля репресивних заходів, діяльність ученого, як і багатьох інших представників української інтелігенції, всіляко обмежувалась. Його звинуватили в українському націоналізмі, антимарксизмі; під адміністративним тиском він був змушений піти з Інституту народної освіти, а потім – і з Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка. У 1934 р. було заборонено видання вже підготовленого бібліографічного словника українських письменників.

Намагаючись вирватися із гнітної атмосфери цькування, на початку 1934 р. М. А. Плевако переїхав до Києва, де деякий час працював у Комісії літератури і мистецтва ВУАН, займався виключно виданням творів Т. Шевченка (до 1936 р.). Але й тут його позбавили роботи. Низку своїх праць М. Плевако вимушено публікував під іншими прізвищами.

17 травня 1938 р. М. А. Плевако був заарештований за звинуваченням у причетності до «контрреволюційного табору Єфремових та Річицьких та інших літераторів-націоналістів». За вироком суду отримав 5 років заслання, яке відбував на станції Вишнівка (нині селище Аршали Акмолінської обл., Казахстан). 25 квітня 1941 р. трагічно загинув на засланні за нез'ясованих обставин. 25 липня 1962 р. Київський обласний суд повністю реабілітував Миколу Антоновича Плевака.

¹ Сарана Ф. К. Бібліографія Шевченкіани // Рад. літературознавство. – 1964. – № 2. – С. 146–149; Українська радянська бібліографія / за ред. Ф. К. Сарани і Д. Д. Тараманова. – К., 1980. – С. 23; Сарана Ф. К. Плевако Микола Антонович // Українська радянська енциклопедія. – 2-ге вид. – К., 1982. – Т. 8. – С. 408; Історія української літератури. – К., 1988. – Т. 2 : Радянська література. – С. 343, 402; Павлов Д. І., Куликова З. М. Микола Антонович Плевако // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 44–47; Мовчан Р. Безповоротна втрата? // Слово і час. – 1995. – № 4. – С. 27–32; Зубкова Н. М. Плевако Микола Антоновича (1890–1941) – літературознавець, бібліограф // Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ : путівник. – К., 2002. – С. 424–429; Завальнюк О. М. М. А. Плевако – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921) // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту : іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 180–186; Матвійчук Л. О. Біобібліографічні матеріали з історії української літератури в особовому архівному фонді Миколи Плевака (1890–1941) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 93–101; Білокін С. І. Плевако Микола Антонович // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па–Прик. – С. 271–272.

² Плевако М. А. Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. – Нью-Йорк ; Париж, 1961. – 808 с. – (Українська Вільна Академія наук у США. Сер. «З нашого минулого» ; ч. 2).

³ Костюк Г. Зустрічі і прощання : спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 407.

⁴ Буран В. А. Літературознавець і бібліограф Микола Плевако (1890–1941) : біобібліогр. нарис НПБУ. – К., 1996. – 96 с. – (Видатні діячі української книги ; вип. 7).

⁵ Матвійчук Л. О. Біобібліографічні матеріали з історії української літератури в особовому архівному фонді Миколи Плевака (1890–1941) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 93–101.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXVII, №№. 10, 94, 165.

№ 1

ВІДОМОСТІ ПРО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНУ РОБОТУ ТА СЛУЖБУ ПРОФЕСОРА ПЛЕВАКА МИКОЛИ АНТОНОВИЧА

Научная работа Н. А. Плевако началась в 1910 году, когда он написал на объявленную Харьковским ученым Историко-Филологическим Обществом¹ тему: «Гр. Ф. Квитка-Основьяненко², как художник и психолог» работу, удостоенную (в заседании Общества в начале 1911 г.) полной премией им. проф. А. А. Потебни³.

С того времени научная деятельность Н. А. Плевако, выразившаяся в участии в научных и научно-исследовательских обществах и учреждениях и в напечатании в течении 25 лет (с 1910 по осень 1934 года, когда по болезни принужден был прекратить свою научную работу) около 100 научных и научно-популярных работ и учебных пособий.

Научно-педагогическая служба Н. А. Плевако началась в 1914 году, когда он был назначен хранителем Этнографического Музея Харьковского Университета⁴ по избранию Историко-Филологического факультета, на каковой должности он состоял по сентябрь 1917 года.

(Справка бывших профессоров Харьковского Университета А. И. Белецкого и П. Г. Риттера).

В 1916 г. Н. А. Плевако был оставлен при Харьковском Университете⁵ для приготовления к профессорскому званию при кафедре русского языка и литературы. Фактическое оставление при Университете и начало подготовки к магистерскому экзамену произошло осенью (в сентябре) 1916 года, хотя оформление могло состояться только после февральской революции 1917 г., когда было сломлено противодействие черносотенной профессуры.

(Удостоверение Харьковского Университета от 7 июля 1917 года за № 2583).

Профессорским стипендиатом Н. А. Плевако состоял с осени 1916 г. до конца 1918 г., когда был избран приват-доцентом по кафедре украинской литературы в Каменец-Подольский университет⁶ и одновременно заведующим университетской библиотекой. Здесь он работал до половины 1920 г.

(Телеграмма ректора Каменец-Под[ольского] Университета. Удостоверение Каменец-Под[ольского] Универ[ситета] от 15/IV–19. Удостоверение Каменец-Под[ольского] Универ[ситета] от 22/I 1920 г. № 22).

Одновременно Н. А. Плевако состоял постоянным (штатным) научным сотрудником и членом комиссии для издания «пам'яток новітнього письменства» Всеукраїн[ської] Академії Наук⁷ с января 1919 г. До конца 1922 г., работая по заданиям ВУАН до половины 1920 г. в Каменец-Подольске и бывая в Киеве наездами, а с половины 1920 г. постоянно проживал в Киеве.

(Удостоверение ВУАН от 10/VII 1919 за № 1859 Расчетная книжка № 42–1922 г.).

С конца 1920 г. до осени 1922 г. Н. А. Плевако состоял профессором украиноведения в Киевском Архитектурном Институте⁸.

(Извещение Киевского Архитектурного Ин[ститу]та об утверждении профессором украиноведения от 3/XII – 20 г. № 484).

С февраля 1921 г. до осени 1922 г. Н. А. Плевако состоял в то же время преподавателем украинского языка и литературы в Мироцком (недалеко от Киева) механическом техникуме⁹, наезжая туда из Киева для чтения лекций.

(Удостоверение Мироцкого Техникума от 21/VI–21 за № 2180).

С осени 1922 г. до конца 1928 г. Н. А. Плевако состоял профессором украинской литературы в Харьковском Институте Народного Образования¹⁰. С 1922 г. до конца 1924 г. профессором и заведующим кафедрой украинской литературы на факультете социального воспитания, а с осени 1924 г. до конца 1928 г. – профессором и зав[едующим] кафедрой украинской литературы на факультете профессионального образования.

(Удостоверение Ин[ститу]та Соцвиху¹¹ от [...] Удостоверение Харьковского Университета от [...]).

В то же время он преподавал украинскую литературу и детскую литературу в Харьковском Педтехникуме (педкурсах) им. Г. Сковороды¹² – с 1922 по 1925 г.

(Справка педкурсов им. Г. Сковороды от 5/ XI – 23 г. № 868).

С 1922 по 1928 год Н. Плевако состоял сначала научным сотрудником (1922–1923), затем действительным членом и руководителем секции украинской литературы Научно-Исследовательской кафедры истории Украины (1927–1928).

(Удостоверение деканата Ин[ститу]та Нар[одного] Образ[ования] и зав[едующего] кафедры от 28/VIII – 1923 г. за № 322. Удостоверение Укрнауки НКО от 18/II – 1928 г. за № 416).

Со дня основания (1926) Научно-Исследовательского Института Т. Шевченко в Харькове¹³ Н. А. Плевако состоял в нем действительным членом и руководителем кабинета библиографии до конца 1931 г.

(Удостоверение Науч[но]-Исслед[овательского] Ин[ститу]та Т. Шевченко в Харькове от 2/VII 1929 г. за № 166. Удостоверение Ин[ститу]та Т. Шевченко от 31/VIII 1930 г. за № 691. Витяг з протоколу директора Інституту від 3/XI 1931 за № 18).

С 1-го января 1932 г. (оформлено с 1/IV – 1932 г.) до половины августа 1934 г. Н. А. Плевако состоял штатным старшим научным сотрудником сначала Редакционного комитета для изданий сочинений Т. Шевченко, затем «Комісії Літератури й Мистецтва» Всеукраїнської Академії Наук.

(Витяг з протоколу № 4 засідання президії II відділу ВУАН від 27/II 1932 р. Витяг з протоколу № 13 засідання президії ВУАН від 17/V 1932 р.).

IP НБУВ, ф. XXVII, № 94, арк. 1–4. Машинопис.

КОРОТКА ДОВІДКА З БІОГРАФІЇ
МИКОЛИ АНТОНОВИЧА ПЛЕВАКА,
НАПИСАНА РІДНИМ БРАТОМ ОЛЕКСАНДРОМ ПЛЕВАКОМ

11 квітня 1961 р.

Плевако М. А. народився 27 листопада (стар[им] ст[илем]) 1890 р. на Слобожанщині, в Куп'янському повіті. В *circulum vitae*¹⁴ Миколи Антоновича (рука не його, немає дати й підпису), сказано, що він народився у слободі Дворічній. Проте, оскільки я пригадую різні розмови, він з'явився на світ не в самій Дворічній¹⁵, а десь у спідньому селі (Вільшанах)¹⁶.

Наша мати – Катерина Григоровна (дівоче прізвище – Оранська)¹⁷ була селянка (з державних селян, батьки її не були кріпаками). Батько – Антон Павлович Плевако¹⁸ походив з куп'янських міщан.

У згаданому *circulum vitae* сказано, що батько М[икол]и Ан[тонович]а помер ще в 90-х роках. Формально, це не вірно. Антон Павлович був живий ще, принаймні, в 1918 році. Але фактично залишилися без батька. Він, казали, улаштувався десь на стороні – переважно наймався продавцем у переїжджі крамнички по ярмаркам. Тільки заробітків своїх додому не привозив – усе витрачав на горілку...

Наша мати свої останні роки куховарила у наймах у чайній Чалого в слободі Дворічній і померла десь 1900 чи 1901 року від туберкульозу або раку¹⁹. Батько залишив чотирьох хлопців (дівчинка Настечка померла раніше) напризволяще. Старшим Петру та Миколі було тоді по 13–11 років, Семену років зо три, а мені більше року.

Мене взяла за сина Ганна Павлівна Оранська, дружина дядька – брата нашої матері. Ганна Павлівна робила тоді економкою у багатого поміщика місцевого мецената – Шахова О. І.²⁰ Вона розповіла своєму хазяїну про двох посиротілих хлопчиків (Семена взяли на виховання родичі батька з Куп'янська). І. Шахов висловив згоду платити за їх навчання, якщо вони витримають іспити до гімназії.

Петро й Микола відмінно вчилися у двохкласній сільській школі та й вчителі допомогли своїм учням краще підготуватись. Отже в 1902 р. хлопці витримали іспити до 2-ої Харківської гімназії²¹. Шахов до своєї смерті десь року 1908 справно платив за їх навчання та утримання в пансіоні гімназії. Можливо після смерті Шахова хлопців звільнили від плати за навчання.

У 1910 році Микола Антонович уже студент історико-філологічного факультету Харківського Університету.

У 1911 році пише роботу «Гр. Ф. Квитка-Основьяненко, как художник и психолог», за яку одержав премію імені проф. А. Потєбні. Тоді ж 1911 року вийшли його окремі книжечки:

«Життя та праця Бориса Грінченка²²» Х. 1911, 81 стор.

«Про Маркіяна Шашкевича²³ (1911)» Х. 1911, 31 стор.

Коли М[икол]а Ан[тонови]ч був студентом 4-го курсу Рада Університету присуджує йому золоту медаль за роботу: «Св. Миколай в русской народной словесности» (таку тему в 1913 році вивчав факультет).

Навесні 1914 М[икол]а Ан[тонови]ч на три місяці потрапив до Харківської жандармської в'язниці у зв'язку з намаганням студентської громади порушити заборону царського уряду про відзначення сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Після закінчення Університету М[икол]а Ан[тонови]ч працює на посаді хранителя етнографічного музею факультета. Залишення М[ико]ли Ан[тонови]ча при кафедрі мови для підготовки до професорського звання було затверджено формально лише після Березневої Революції²⁴.

Але ще до того – в 1916 році з'являються друковані роботи М[ико]ли Ан[тонови]ча:

«Григорій Квітка-Основ'яненко» – Записки Наук[ово]-Літ[ературного] Відділу Т[оварист]ва ім. Гр[игорія] Квітка-Основ'яненка у Харкові, ст. 33.

«О стиле и языке повести Г. Ф. Квитки – «Маруся», ст. 39.

У кінці 1918 року Університет, якого тоді було заснували в Кам'янець-Подільському, обирає М[ико]лу Ан[тонови]ча доцентом по кафедрі української літератури та завідувача бібліотекою університету.

Тут М[ико]ла Ан[тонови]ч працює до середини 1920 року і видає (як упорядник і перекладач) збірник оповідань для дітей, під назвою: «Діти журби», Кам'янець на Поділлі, 1920, стор. 157.

Оповідання досить сумні. Такий їх добір пояснюється тим, що в 1918 році М[ико]ла А[нтонов]ич втратив свого сьомирічного сина – Бусю (помер від мінінгіту). Цю втрату М[ико]ла А[нтонов]ич дуже тяжко переживав.

З того часу почалося для Миколи Антоновича ще одне важке життєве випробування – довга, затяжна хвороба дружини – Івги²⁵ Володимирівни (дівоче – Космачова, побралася в 1910 р.). хвороба дружини (туберкульоз легенів) на все довге життя Миколи Антоновича визначила, краще сказати, обмежила напрям і зміст його роботи.

Тепер він змушений був братися за роботи найбільш прибуткові з матеріального боку, бо для лікування дружини потрібні були чималі гроші. Тому він більше не мав можливості приділити достатньо увагу науково-дослідницькій праці, яка так вабила його ще з студентських років.

Цю внутрішню драму Миколи Антоновича добре зрозуміла дружина до нього Марія Миколаївна Грінченко²⁶. Вона дуже чуйно, виключно сердечно ставилася до М[ико]ли А[нтонови]ча, вважала його за справді талановитого науковця. Марія Миколаївна щиро вболівала за М[ико]лу А[нтонови]ча і не раз з сумом висловлювалась, що через хворобу дружини він не спроможиться прислужитися нашому суспільству так, як те дозволяють його здібності та знання.

На дальших обставинах життя М[ико]ли А[нтонови]ча я не буду зупинятися. Перелік посад, які він посідав і робіт, які він виконував, досить докладно перераховано у згаданому curriculum vitae, копії трудового списку та «Сведениях о научно-педагогической работе...»

Додам лише, що восени 1939 року М[ико]лу А[нтонови]ча було вислано на три роки до села Вишеньки Акмолінської області²⁷. Там стан його здоров'я, порушеного у попередні роки, погіршав. У останньому листі, який я одержав од М[ико]ли А[нтонови]ча в квітні 1941 року, він писав, що у степу під час прогулянок чує в подувах вітру мотиви сумних пісень України та скаржився, що якийсь сусіда копає для нього яму...

В селі Вишеньки М[ико]ла А[нтонов]ич майже закінчив строк вислання (строк було зараховано з літа 1938 р.). Але 11 квітня²⁸ 1941 року М[ико]ла А[нтонов]ич трагічно загинув од рук якихось злодіїв, що вночі зарубили його.

11 квітня 1961 року

Олександр Плевако²⁹

ІР НБУВ, ф. XXVII, № 13, арк. 1–3.

ЩОДЕННИКОВІ ЗАМІТКИ
МИКОЛИ АНТОНОВИЧА ПЛЕВАКА

1934 р.

Собрать изложить мысли о той системе мучают, которые меня подвергают и которая меня погубила навсегда.

Мучить свідомість (сознание) безповоротной гибели, полного крушение научной умственной работы.

Понемногу проясняется, что и откуда, но детали ускользают. Одно ясно – гнусная цель достигнута и хоть я еще не уничтожен, но все помыслы устремлены к этому – по русски, кажется, неправильно пишу, отвык за сто лет, а по украински писать годі³⁰. Несомненно, есть система, определенная система и преследования вплоть до уничтожения. Легче писать короткими фразами. Грамматических ошибок я не делаю, никак не могу их допустить, не позволяет навык – это странно даже в моем теперешнем состоянии.

Система эта заключается в том, что прежде всего у меня отняли возможность работать. Пять лет тому назад, в 1929 г. после тяжелого мозгового заболевания – воспаления мозговых оболочек, мне стало трудно работать. Я должен был оставить творческую научную работу – и взяться за более легкую – библиографию, публикацию материалов³¹ и т. д. С конца 1932 г. и этого не мог делать, т. к. всякую работу у меня отнимали, выбивали из рук, уничтожали, браковали³². В то же время обрушились на меня все несчастья, которые увеличиваясь непрерывно числом и размахом, ведут к гибели, к уничтожению меня и моих близких. Это случайно? Нет, это не случайно, это система, это малоприятная подлость, низость, беспринципного [...] тех, с позволения сказать «людей», которые стоят на этом свое благополучие³³. Систематически, исподволь они делают свое грязное дело, прикрываясь иногда «чистейшими» мотивами: 1) отравили мне мозг и тем лишили возможности работать (отняли самое дорогое в моей жизни).

2) они отнимают у меня все, что у меня осталось, хотят сделать нищим меня и моих близких. Действуют через суд – требуют возвращения авансов, израсходованных на работы³⁴. Преследуют моего сына, мою святую надежды на лучшее, мою бесконечную радость и неизмеримую печаль – т. к. я хочу сделать его счастливым, полноценным человеком и не могу, будучи беспомощным, уничтоженным 3) они ежедневно терзают меня, окружая шпионами, заглядывая в окно, являясь ко мне под видом гостей, даже друзей, «участливо» опрашивающих о моем здоровье, о моих делах. Они проникают неведомыми путями ко мне, где бы я ни был, и невидимыми путями оплетают, как паутиной, мою дорогу, мои тропинки – всю мою жизнь. Мне трудно угадать в встретившимся мне «человеке» врага – я узнаю их слишком поздно. Я закрываю ставни в комнате, я прячусь, не выхожу никуда днем – и все таки вижу их везде, они мелькают перед мною ночью. Они своего добьются, это несомненно. Уже добились.

И тут я думаю, всматриваюсь. Мне говорили, что тут я отдохну, успокаивают и не отдохну и не успокоят.

Кто эти люди, окружающие меня? Я никому не верю. Я не хочу врать, т. к. поколению уверен, что их счесть нельзя, этих исполнителей подлости, делателей зла.

И редко я уже спокоен. Я спокоен тем, что я знаю, что мне ничего искать, убивать, бороться; что мне некуда деться, негде спрятаться, что все погибло, что

должен погибнуть и я, ничего не сделать уже для единственного своего сына. Мой покой – в сознании всякого беспокойства, в сознании беспомощности и обреченности.

Продолжайте мучить, жить, поучать... Я проник в вашу систему [...].

ІР НБУВ, ф. XXVII (М. А. Плевако), № 10, арк. 1–5, рукопис

¹ Историко-филологическое общество – йдеться про Харківське історично-філологічне товариство. Створене у 1876 р. при Харківському Імператорському університеті з викладачів університету, шкіл та місцевої інтелігенції з метою сприяння, координації та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії та фольклористики, культурології, філософії. Члени Товариства вивчали археологію, побут, історію Лівобережжя, українську мову і культуру, вели культурно-освітню працю. На початку 1900-х рр. до товариства входило 130 членів, серед них Д. Багалій, Д. Міллер, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Б. Ляпунов, Д. Овсянко-Куликовський, М. Сумцов, М. Грунський, Я. Новицький, В. Барвінський, О. Ветухів, О. Білецький та ін. Товариство заснувало архів, етнографічний музей, 2 бібліотеки.

² *Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович* (1778–1843) – український прозаїк, драматург, журналіст, літературний критик і культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. Твори письменника утверджували високі морально-етичні якості людини з народу, відіграли помітну роль у розвитку української мови. Як письменник, видавець, літературний критик і публіцист виступав в оборону художніх можливостей української літературної мови. Брав участь у заснуванні професійного театру в Харкові (1812), виданні першого в Україні журналу «Украинский Вестник» (1816–1817), сприяв виданню альманаху «Молодик» (1843–1844).

³ *Потебня Олександр Опанасович* (1835–1891) – видатний український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН з 1875 р., член багатьох (у тому числі зарубіжних) наукових товариств.

⁴ Етнографічний музей Харківського університету (нині – Музей археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна) розташований у Харкові по вул. Тринклера, 8. Веде свою історію з 1807 р., коли при університеті був створений кабінет рідкостей. У 1837 р. при Харківському університеті був організований Музей образотворчих мистецтв і старожитностей, куди передано колекції різних кабінетів. 1919 р. археологічний музей виокремився в окрему одиницю і поповнився колекцією й артефактами з розкопок археологів Харківського університету. У 1920 р., у зв'язку з ліквідацією Харківського університету, Археологічний музей одержав статус міського. У 1933 р., з відновленням Харківського університету, Археологічний музей увійшов до складу історичного факультету. У 1998 р. музей одержав сучасну назву.

⁵ Харківський університет (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) – один із найстаріших університетів Східної Європи. Заснований у листопаді 1804 р. з ініціативи видатного просвітителя В. Н. Каразіна, згідно із грамотою Олександра І.

⁶ Кам'янець-Подільський університет – заснований 1 липня 1918 р., почав працювати з 22 жовтня 1918 р. Одним із організаторів університету та його першим ректором був професор І. І. Огієнко. Діяльність закладу була спрямована на підготовку кадрів національної інтелігенції (на 5 факультетах навчалось понад 2360 осіб), формування і підвищення рівня національної свідомості молоді Східної і Західної України.

⁷ Всеукраїнська Академія Наук (нині – Національна академія наук України (НАН України)) – вища наукова установа України з самоврядною організацією. Назва Академії неодноразово зазнавала змін. У 1918–1921 рр. вона іменувалася Українська академія наук (УАН), з 1921 р. до 1936 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936–1991 рр. – Академія наук Української РСР, з 1991 р. до 1993 р. – Академія наук України, а з 1994 р. – Національна академія наук України.

⁸ Київський архітектурний інститут – з 1924 р. Київський художній інститут, від 17 грудня 1992 р. – Українська академія мистецтв, від 17 березня 1998 р. – Академія образотворчого мистецтва і архітектури.

⁹ Мироцький технікум – (нині Відокремлений підрозділ НУБіП України «Немішаївський агротехнічний коледж» (Київська область) Національного університету біоресурсів і природокористування України). В 1912 р. відкрилась у с. Мироцьке, що на Київщині, як сільськогосподарська школа. Готувала спеціалістів для реалізації столипінської сільськогосподарської реформи у Київському земстві. Школа була побудована на землях і за кошти заможного селянина М. А. Кулика. Незначну частину грошей також було внесено земством. За період становлення школа декілька разів міняла свою назву й напрями підготовки фахівців. 4 грудня 1920 р. на місці Мироцької сільськогосподарської школи було відкрито Мироцький сільськогосподарський технікум. У 1965 р. перейменований в Немішаївський сільськогосподарський технікум.

¹⁰ *Харківський інститут народної освіти* (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) – за час свого існування Харківський університет декілька разів змінював офіційну назву. Заклад було засновано під назвою Імператорського Харківського університету, яку він зберігав до 1917 р. За радянських часів університет носив назви: Вільна академія теоретичних знань (1920–1921), Харківський інститут народної освіти (1921–1932), Харківський державний університет імені О. М. Горького (1932–1990-ті рр.). Від 1999 р. університет має сучасну назву – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

¹¹ Інститут соцвиховання заснований у 1933 р. на базі Інституту народної освіти (нині – Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди).

¹² *Харківський педтехнікум ім. Г. Сковороди* (нині – Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди). У 1920 р. у Харкові відкрита професійно-педагогічна школа, яка в 1921 р. перейменована на педагогічні курси імені Г. Сковороди. У 1925 р. курси реорганізовано в педагогічний технікум, а в 1937 р. його перейменували в педагогічне училище. У 1993 р. училищу привласнено статус педагогічного коледжу, а з жовтня 2004 р. коледж реорганізовано в гуманітарно-педагогічний інститут, у структурі якого залишився педагогічний коледж.

¹³ Інститут Тараса Шевченка – йдеться про Науково-дослідний інститут літературознавства в УРСР (Харків). Заснований у 1926 р., ставив своїм завданням збирання і вивчення матеріалів з історії нової української літератури і літературно-суспільного життя. Головне завдання – вивчення життя і творчості Т. Шевченка. За час свого існування зібрав велику колекцію документів про цілу низку українських письменників, а також літературних організацій України і приєднав до них декілька значних зібрань рукописів (як напр., колишньої Фундаментальної бібліотеки Харківського університету, Полтавського державного музею і ін.). Філії інституту знаходились у Києві та Одесі.

¹⁴ *Curriculum vitae* (лат.) – «життєвий шлях», «життєпис».

¹⁵ Дворічна (слобода) Харківської губернії – нині Куп'янський район Харківської області.

¹⁶ Вільшани – село Куп'янського повіту Харківської губернії.

¹⁷ *Плевако (Оранська) Катерина Григорівна* – мати Миколи Плевака, походила з селянського роду. Її батько був старшиною в слободі Дворічній Куп'янського повіту.

Віддали заміж в 15 років без власного бажання. Це внесло з самого початку розлад у родинне життя. Не мала нахилу до комерції й не любила її.

¹⁸ *Плевако Антон Павлович* – батько Миколи Плевака, походив із збіднілого купецького роду міста Куп'янки на Харківщині. Його батько, Павло Федорович Плевако мав у Куп'янці невелику, але досить прибуткову мануфактурну крамницю. Було в нього десятеро дітей: п'ять синів і п'ять дочок. Коли хтось із синів чи дочок одружувався, то, згідно з традицією, йому належала певна рівна частка з дідової спадщини. Тож, коли одружився Антон Плевако, він отримав частину спадку грошми, а частково крамом. У селі Ольховатки Антон Плевако відкрив власну крамницю.

¹⁹ Існують інші припущення, стосовно причини смерті матері М. Плевака. Так, за даними Г. Костюка у його нарисі «Микола Антонович Плевако» (*Плевако М. А.* Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. – Нью-Йорк; Париж, 1961. – 808 с. – (Укр. Віл. Акад. наук у США. Сер. «З нашого минулого»; Ч. 2) на с. 13 зазначено: «..від тяжких пологів померла мати».

²⁰ *Шахов Олексій* – поміщик-меценат, мав маєток із землею понад три тисячі десятин та будинок в Харкові. Ліберал, українофіл.

²¹ 2-я Харківська гімназія заснована в 1841 р. В гімназії навчались: історик, професор і академік В. П. Бузескул; класик державного права, правознавець, професор О. Д. Градовський; біолог, лауреат Нобелівської премії, академік І. І. Мечников; філолог, філософ, громадський діяч, професор М. Ф. Сумцов; видатний філолог-славіст, член-кореспондент Петербурзької Академії наук О. О. Потєбня; ректор Харківського університету А. С. Пітра; професор і ректор Харківського університету М. Й. Купльоваський; композитор М. В. Лисенко.

²² *Грінченко Борис Дмитрович* (1863–1910) – український письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч. Редактор низки українських періодичних видань. Один із засновників Української радикальної партії. Обстоював поширення української мови в школі та в установах. Автор фундаментальних етнографічних, мовознавчих, літературознавчих та педагогічних праць, історичних нарисів, перших підручників з української мови й літератури. Укладач чотиритомного тлумачного «Словаря української мови». Один із організаторів і керівників товариства «Просвіта». Створив кілька шкільних підручників, серед яких «Українська граматики», «Рідне слово».

²³ *Шашкевич Маркіян Семенович* (1811–1843) – західноукраїнський письменник, поет, зачинатель нової української літератури в Галичині, священник УГКЦ, релігійний та культурно-громадський діяч. Перший в нових часах речник відродження західноукраїнських (галицьких) земель. Очолив «Руську трійцю», ініціатор видання альманаху «Русалка Дністровая» (1837). Виступав за рівноправність української мови з польською в умовах того часу.

²⁴ Березнева революція – 4 березня 1917 р. в Російській імперії сталася революція, підсумком якої було падіння монархії і перехід влади до Тимчасового уряду.

²⁵ Ім'я першої дружини М. Плевака – *Євгенія Володимирівна Космачова* (можливо Івгою називали її в колі родини).

²⁶ *Грінченко Марія Миколаївна* (1863–1928) – українська письменниця, перекладач, педагог. Дружина Бориса Грінченка.

²⁷ Село Вишеньки (Вишневка) – селище в Акмолінській області, Казахстан, центр Аршалинського району Акмолинської області. Засноване в 1890 р. під назвою Борисівка, у 1928 р. перейменоване на Вишневку, у 1997 р. перейменоване на Аршали. Розташоване на річці Ішим (притока Іртиша).

²⁸ У документі зазначено, що дата смерті М. Плевака – 11 квітня 1941 р. Дата смерті М. Плевака має розбіжності в різних джерелах, однак в збірнику *Плевако М. А.* Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. – Нью-Йорк; Париж, 1961. – С. 45–46.) Григорій Костюк (український літературознавець й історик літератури, що особисто знав Миколу Плевака) зазначив, що: «Дату смерті проф. Плевако зберіг

нам прот. Д. Бурко. Він у своєму нарисі, «М. А. Плевако. До 15 річчя з дня смерті», у своїх спогадах, що видруковані в цьому збірнику (стор. 777–785) і в своєму приватному листі до Петра Антоновича Плевако 4 березня 1960 року пише, що в серпні 1942 року, переглядаючи архів архієпископа Йосипа Оксіока, натрапив на його листа з Сибіру, що був датований 5 червня 1941 року, в якому архієпископ Оскіюк писав: «Дійшла до мене сумна вість із Караганди, що 25 квітня ц. р. не стало мого широкого друга і колеги Миколи Плевако, хтось убив його».

²⁹ Плевако Олександр Антонович (1899–1990) – історик економіки, молодший брат М. А. Плевако.

³⁰ Тут і далі підкреслення зроблені автором.

³¹ З 1930 р. професор М. Плевако попадає у вихор терору. Спочатку – вияв підозри, недовір'я, а потім почалися переслідування зі скороченням лекційних годин в університеті, створенням нестерпних умов праці у науково-дослідному інституті. М. Плевако позбавили посади керівника кафедри в Харківському інституті народної освіти, згодом – посад професора, керівника Кабінету бібліографії при Інституті Тараса Шевченка. Також було заборонено видавати біобібліографічний словник українських письменників. (Костюк Г. Микола Антонович Плевако // Плевако М. А. Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. – Нью-Йорк; Париж, 1961. – С. 40).

³² У розквіті своїх творчих сил і можливостей М. Плевако залишається без будь-яких засобів існування. Сили його покидають, нерви не витримують. Як наслідок цього, він на початку осені 1934 р. потрапляє до психіатричної лікарні. Хоча син свідчить, що батько його запевняв, що він не хворий, що він симулює хворобу, що він вдався до цього засобу, щоб врятувати себе і свою родину (Костюк Г. Микола Антонович Плевако // Плевако М. А. Статті, розвідки й біобібліографічні матеріали. – Нью-Йорк; Париж, 1961. – С. 41).

³³ М. А. Плевако зробив зноску, в якій зазначив: «и которые погубят мир».

³⁴ Влада організувала адміністративно-судове переслідування, вимагаючи від М. Плевака повернення витрачених на роботу авансів (ІР НБУВ, ф. XXVII, № 10).